

*Раде Д. РИСТАНОВИЋ**

Институт за савремену историју, Београд

*Милош Г. ЧОРБИЋ***

СИСТЕМ РАДИО-ВЕЗЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈСКЕ У ОТАЏБИНИ

Айсѝраќиј: У раду је обрађен настанак и развој система радио-везе Југословенске Војске у Отаџбини. Поред ратног периода обухваћен је и историјат система комуникација Југословенске војске, на чијим основама и искуствима се развијала и равногорска организација радио-везе. У склопу деловања система радио-везе ЈВуО обрађена је и проблематика набавке радио-апарата, потом њихових делова и другог пратећег материјала у сложеним условима окупације. Од ништа мањег значаја била су и кадровска питања, чије је решавање било од посебног значаја, а поред већ постојећих проблема условљених мањком стручног људства у предратној Југославији додатно отежано окупационим недаћама. Поред наведеног чланак је обухватио и саму организацију и структуру система радио-везе ЈВуО, методологију рада као и непријатне настале контраобавештајним радом равногорских непријатеља.

Кључне речи: отпор, окупација, систем везе, обавештајни рад, Равногорски покрет, ЈВуО, Други светски рат, Југославија.

У краткотрајном рату априла 1941. бројчано и технолошки супериорне снаге Сила Осовине на челу са Трећим Рајхом успеле су да скрше отпор Југословенске војске. Потписивањем акта о капитулацији 17. априла престала су ратна дејства а ускоро је територија разбијене Краљевине Југославије подељена између Сила Осовине и њихових савезника. Највећи део официра, подофицира и војника Југословенске војске је по војном слому и капитулацији био заробљен и потом интерниран у заробљеничке логоре.

На обронцима планине Суворбор, односно висоравни Равна Гора, 11. маја 1941. окупио се део брзог одреда 2. армије на челу са генералштабним пуковником Драгољубом Михаиловићем који је одлучио да настави борбу. Био је то зачетак Равногорског покрета, чији ће припадници у народу бити познатији као *чејници*. Равногорски покрет је због доминантне улоге официра током свог постојања задржао доминантно војнички карактер, ипак део овог покрета били су и југословенски политичари различитих политичких и идеолошких уверења. Равногорски покрет

* научни сарадник, raderistanovic@hotmail.com

** докторант, miloscorbic@gmail.com

није признавао капитулацију Краљевине Југославије и представљао се као њен легитимни представник, односно Југословенска војска која се налази у отаџбини под командом краља и владе.

Као део антифашистичке коалиције, Равногорски покрет имао је контакте са југословенском владом у емиграцији и западним Савезницима. Контакт са владом у избеглиштву успостављен је преко Цариграда већ јуна 1941, а 15. новембра исте године покрет је признат као савезник антифашистичке коалиције. Односи између Равногорског покрета и Савезника током рата били су комплексни. Варирали су од великих очекивања, до великих разочарења у Савезнике и њихову закаснелу или ограничену помоћ герилцима у Југославији.¹ Осим тога постојале су и разлике између Савезника и Равногораца у погледу начина и интензитета борбе против окупатора.² Поред односа са Британцима, Равногорци су одржавали контакте и са Сједињеним Државама, директно од септембра 1943. доласком америчких представника у састав британске војне мисије. Совјетски Савез покушавао је да успостави односе са Равногорским покретом крајем 1941, али је средином 1942. дошло до погоршања односа између ове савезничке силе и Равногорског покрета, а сам покрет је ускоро у совјетској пропаганди добио лошу конотацију (Роровић 1988: 76–108; Terzić 2004: 265–271, 324; Тимофејев 2011: 249–294).

Успостава везе и комуникације између различитих делова једне војске представљала је од антике један од првих предуслова успешног вођења војних операција. Посебну револуцију у војним системима везе представљала је појава могућности бeжичног преноса података. Овакав вид комуникације у ратним условима први пут је практичну улогу имао за време Првог светског рата. Усавршавањем технологије у међуратном периоду конструисане су краткоталасне станице мањих габарита, способне да остваре комуникацију на већим раздаљинама. Готово једнаког значаја биле су и технике енкрипције и декрипције, односно шифровање и дешифровање порука. На техникама енкрипције и декрипције емитованих порука у међуратном периоду постигнут је нарочит напредак (Churchhouse 2004: 1-150).

У складу са међународним приликама и техничким достигнућима, али и својим често ограниченим материјалним могућностима и Краљевина Југославија је развијала системе везе у оквирима својих оружаних снага. Системи везе међутим нису били препознати као самосталан род војске, већ су били саставни део инжењерије. У свакој армији образована је до 1. септембра 1919. године по једна телеграфска чета

1 У периоду новембар 1941-април 1942. године снаге ЈВуО су од Британаца примиле: 65 ми-траљеза, 600 ручних бомби, 288 граната, два пиштоља, пет радио-станица, 14 батерија, 38.500 метака, 9556 долара, 4.755.000 италијанских лира, 14.391 британску фунту и мању количину одеће, обуће и лекова. Помоћ је спуштана у више наврата на неколико места широм Србије, а њоме је требало опскрбити на хиљаде припадника ЈВуО (Димитријевић-Николић 2004: 256–257).

2 Сукоб око овог проблема дошао је до изражаја већ новембра 1941. године. Пуковник Михаиловић одбио је захтев шефа прве британске мисије Била Хадсона да се борба настави упркос великим цивилним жртвама. Михаиловић је тада, према наводим сведока, коментарисао: „Нисмо ми ничије слуге, па ни савезничке.“ (Димитријевић 2021: 315).

за везу. Седам година касније, односно 1926. године образована је Телеграфска команда, која је у свом саставу имала једну телеграфску и једну бежичну чету, као и радионицу за поправку опреме средстава везе. Телеграфска команда је расформирана 1930. године и уместо ње образовани су Телеграфски пук смештен у Сарајеву и Батаљон за бежичне везе у Земуну. До спајања наведених јединица и образовања Пуга за везу у Пожаревцу долази током 1933. године. Крајем 1940. године овај пук је премештен у Ниш, изузев 1. телеграфског батаљона и једне бежичне чете, који су премештени у Карловац. Пешадијски, артиљеријски и коњички пукови имали су у својим саставима водове за везу (Ћетковић 1976: 7–26).

Све до 1933. године није постојало посебно школовање официра за везу у оквирима југословенског војног образовног система. Систематско школовање у оквиру Инжињерске официрске школе на основу програма из области технике и тактике везе почело је управо наведене 1933. године. Недостатак практичног дела у оквиру наставе представљао је њен највећи проблем. Могућност стицања знатно свеобухватнијег знања имали су полазници Радио-телеграфске школе морнарице у Шибенику и Подофицирског курса за везу у Пожаревцу (Ћетковић 1976: 10). Поред недостатка обуке и образовања кадрова за руковођење техничким средствима система везе, проблем је представљао и недостатак опреме, али и њена различитост у погледу стандарда и могућности потеклих од различитих произвођача (Velojić 2021: 279-292).

На простору окупиране Европе у периоду Другог светског рата успостављање и одржавање радио везе са савезницима, али и другим групама отпора, било је круцијално за опстанак и успешно функционисање сваког покрета отпора. Како би се превазишао проблем великих антена, при емитовању дугих и средњих таласа, или кратких и ултракратких таласа који су се могли емитовати на малим раздаљинама, пронађено је техничко решење. То решење било је у виду емитовања кратких таласа који осцилирају у распону од 1,5 до 30 мегагерца у секунди. Ови таласи одбијали би се од јоносферу и од земљу, путујући тако око планете и омогућавајући слабе порука на великим раздаљинама. Неповољни географски услови, као и близина других одашиљача или постројења струје, могли су да представљају препреку у емитовању (Foot 2016: 158). Међутим поред технологије емитовања радио сигнала, развијала се и технологија прислушкивања и праћења радио порука. Нацистичка Немачка је до 1943. успела да у значајној мери развије систем праћења и прислушкивања радио сигнала. Станице лоциране у Аугзбургу, Нирнбергу, Бресту и Берлину могле су да лоцирају подручје са којег је емитован одређени сигнал, а покретни тимови са „гониометрима“ на терену да пронађу и тачну локацију у времену емитовања сигнала (Foot 2016: 159-160).

Искуство међуратног периода, поред свих техничких и персоналних проблема заступљених у организацији система везе Југословенске војске, свакако је представљало битну полазну основу за развој система везе ЈВуО. У оквиру Равногорског покрета веза је дефинисана као: „скуп свих средстава и мера за одржавање контакта, изражавања жеље командантове потчињеним старешинама и измене мисли између старешина у једној јединици, као и са суседима, а у циљу успешног извршења неког задатка“. Као средства за одржавање везе били су предвиђени:

1. људство – релеји, савезници, ордонанси, курири итд;
2. животиње – пси и голубови;
3. проста средства – платна, табле, барјачићи, итд.;
4. балистичка средства – бацачи извештаја;
5. светлосна средства – бенгалска ватра, ракетле;
6. звучна средства – пиштаљке, мегафони, ловачки рог, зурле, сирене, итд.;
7. оптичка средства – огледала, рефлектори;
8. електрична средства – жична и бежична.

Радио-веза равнороске организације била је подељена на спољну и унутрашњу. Спољна је била усмерена ка одржавању комуникације са савезницима и владом у емиграцији (Terzić 2004: 381–503). Унутрашња веза имала је задатак да повеже јединице ЈВуО и омогући несметану размену информација. Током 1941. због недостатка радио-пријемника радио-везу је имао мали број јединица ЈВуО. Са стварањем корпуса постојала је замисао да сваки командант корпуса располаже радио-везом. Међутим ово није остварено до краја рата. Средином 1943. године планирана је реорганизација система везе која је укључивала његову децентрализацију. Било је предвиђено да се образује седам центара радио-везе. Сврха ових центара била је да једини врше комуникацију са главним радио-центром при ВК ЈВуО. Остале радио-станице биле би по територијалном принципу усмераване на одговарајући центар радио-везе. Недостатак материјалних и људских капацитета довео је до тога да овај план реорганизације никад не буде у потпуности остварен.³

Према расположивим информацијама, током 1942. мрежу радио-везе ЈВуО, чинила су 34 радио-пункта, укључујући и главни центар радио-везе. Највише пријемника било је у Србији, чак 20, потом у Црној Гори 5, Босни 4, Словенији 2 и по један у Хрватској и на Косову и Метохији.⁴ Радио-веза ЈВуО свој врхунац доживела је у првој половини 1944. године. Извештај о раду из маја 1944. даје податак о 60 радио-станица у систему радио-везе ЈВуО. Током овог периода равнороски радио-оператери размењивали су преко 1.000.000 слова месечно.⁵ Одлазак главнине снага ЈВуО из окупиране Србије и порази на бојном пољу утицали су на урушавање система радио везе Равнороског покрета током 1944. године. Тај период обележио је драстичан пад у броју послатих и примљених депеша. Материјали неопходни за рад радио-везе били су у хроничном недостатку.⁶ Извештај од 1. октобра 1944. године сведочи о само пет радио станица које су биле на располагању радио-оператерима ЈВуО.⁷

Најзначајнији центар за везу ЈВуО био је Радио-технички центар бр. 1. Функционисање Врховне команде без њега било је скоро незамисливо. Током свог постојања највише је на располагању имао осам радио-станица. Од овог броја шест је било резервисано за унутрашњу употребу, једна је била увек уз штаб генерала Михаиловића и једна резервисана за комуникацију са савезницима. У својој организацији

3 Војни архив, Четничка архива, кутија бр. 261, фасцикла 169, документ 4.

4 ВА, ЧА, к. 7, ф. 1, д. 30.

5 ВА, ЧА, к. 4, ф. 3, д. 30.

6 ВА, ЧА, к. 6, ф. 5, д. 36.

7 ВА, ЧА, к. 2, ф. 3, д. 44.

овај центар је имао следеће целине: радио-централу, шифрантско одељење, акумулаторску станицу и радионицу.

У оквиру Команде за Србију ЈВуО постојао је Радио-центар бр. 2. Задатак овог центра био је „да омогући Врховној команди лакше командовање у погледу везе на свом делу територије“ и растерети је од великог броја непосредних веза. Чинила су га два дела, центар за везу и радионица. Циљ овог радио-центра био је да на територији окупиране Србије одржава контакт са оним деловима ЈВуО „који нису могли или нису имали потребу да раде непосредно“ са штабом генерала Михаиловића. На челу овог радио-центра налазио се капетан Никола Миловановић. Центар је основан по свему судећи током 1943. године. Међутим до краја те године није заживео у планираном обиму, па је била неопходна његова реорганизација.⁸ Наредбом од 29. децембра 1943. године дисциплински и материјално стављен је под „команду команданта радио-техничке групе“, при техничком Радио-центру бр. 1. Према прописима овај центар морао је да располаже са четири радио станице.⁹

Од маја 1943. приметно је и деловање Радио-техничке групе на територији окупиране Србије. Њена ингеренција простирала се највероватније над целокупним системом везе на овој територији, а била је повезана по свему судећи директно са штабом генерала Михаиловића.¹⁰ Центар за везу западне Србије образован је почетком 1942. (Милошевић 2005: 27). На његовом челу био је потпоручник Тугомир Прекоршек, познат под псеудонимом „Келер“.¹¹ Центар за источну Србију, образовао је Александар Теодоровић, под шифром „Саша“ и „Васа“, радио-аматер и предратни студент пољопривреде. Теодоровић је рано дошао на Равну гору и тамо већ јуна 1941. конструисао прву радио-станицу за пуковника Михаиловића и његове сараднике.¹² На подручју око Петровца, Неготина и Зајечара, постојали су у јесен 1942. године и центри за везу са Бугарском и Румунијом.¹³

Већина значајних команданата ЈВуО на простору окупиране Србије била је директно повезана радио-везом са штабом генерала Михаиловића. Горски штаб 110, односно Команда јужне Србије, на челу са мајором Радославом Ђурићем, примала је и слала депеше под шифрованим именом „Херман“. Ништа мање значајан за систем радио-везе био је и Први равнгорски корпус, са шифром „Феликс“, на челу са капетаном Звонимиром Вучковићем.¹⁴ Под шифром „Орел“ налазио се штаб Расинског корпуса, чији је командант био мајор Драгутин Кесеровић. Други равнгорски корпус под командом поручника Предрага Раковића у радио комуникацији распознавао се под псеудонимом „Фрике“. Горска гарда и њен командант резервни поручник Никола Калабић, познат по шифрама као „Чика Пера“, „Енрих“ и „Рас-Раса“, располагао је са радио-станицом од 1942.

8 ВА, ЧА, к. 3, ф. 1, д. 16.

9 ВА, ЧА, к. 3, ф. 2, д. 21.

10 ВА, ЧА, к. 3, ф. 2, д. 18.

11 ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 1; ВА, ЧА, кут. 288, ф. 1, док. 2.

12 ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 1, деп. 42.

13 ВА, ЧА, кут. 288, ф. 1, док. 15, деп. 2549–2557, 2592; ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 12, деп. 1164, 1185, 1204, 1207, 1214.

14 ВА, ЧА, кут. 288, ф. 1, док. 1.

Осим са потчињеним командама на територији Србије, Врховна команда ЈВуО одржавала је радио-везу и са својим јединицама у другим деловима окупиране Југославије. Једна од првих команда са којима је успостављена веза ван Србије била је команда источне Босне и Херцеговине. На том простору ВК одржавала је везу са мајором Петром Баговићем (под шифром „Иштван“) (Плећаш 2004: 222). Потом и са мајором Павлом Ђуришићем, односно „Мандушићем“ и „Гамбетом“ како су гласили његови псеудоними. Постојао је план да се у оквиру ингеренције мајора Жарка Тодоровића, односно Команде северних покрајина, једна радио станица инсталира и у Загребу.¹⁵ Капетан Симеон Оцокољић „Пазарац“ имао је задатак да изврши током 1942. пребацивање по једне радио станице у Румунију и Бугарску.¹⁶

На основу сачуваних извора није могуће у потпуности извршити реконструкцију организационе структуре радио-центра ЈВуО. Ипак, са сигурношћу се може тврдити да су постојали команданти центара, шефови шифрантских одељења, акумулаторске станице и оператери. Радио-центри имали су у свом саставу и коморе, задужене за транспорт опреме.¹⁷

Иако је Краљевина Југославија била разбијена у Априлском рату, њена престоница Београд, није изгубила на значају са аспекта организације покрета отпора у земљи и успоставе радио-везе. Радио-вези је нарочиту пажњу посветио капетан Александар Михајловић, командант Штаба бр. 2 главне војне инстанце за територију Београда. У шифрантском систему радио-везе ЈВуО Команда Београда налазила се под шифром „Јозеф“, а потом од децембра 1942. под конспиративним именом капетана Михајловића „Вили“ и „Луцк“.¹⁸ Паралелно са Командом Београда у престоници је радио-везу одржавао и Пункт „506“ под командом инжењера Милутина Шпартала и Драгомира Томашевића, све до хапшења у јесен 1942. године (Марјановић 1979: 92–94).¹⁹

Као и у већини војних формација на простору окупиране Краљевине Југославије и у ЈВуО је постојао дефицит кадрова у системима радио-везе. Током прве половине 1942. генерал Михајловић захтевао је за свој штаб 5 до 10 добрих и сигурних радио-телеграфиста. Врбовање радио-оператера вршено је нарочито у Београду. Састављани су спискови лица погодних за врбовање, а равнгорски агенти су често и отворено истима прилазили и нудили им сарадњу.²⁰ Као награда за сарадњу често је потенцијалним сарадницима нуђен новац и материјално обезбеђење породице.²¹ Међутим радио-центри и њихови оператери често су, као и остали герилаци, оскудевали и у основним животним потрепштинама.

15 ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 17.

16 ВА, ЧА, кут. 288, ф. 1, док. 16, деп. 2862, 2910, 2979–2984, 2987, 3003–3006, 3033, 3035–3045; ВА, ЧА, кут. 288, ф. 1, док. 2, деп. 1, 9–11, 20, 28–29, 48, 50, 52–53; ВА, ЧА, кут. 294, ф. 1, док. 6, деп. 359–366, 369–371, 375–379, 381, 386–387, 392–393, 395.

17 ВА, ЧА, к. 3, ф. 2, д. 13; ВА, ЧА, к. 3, ф. 2, д. 15.

18 ВА, Досијеа персоналних података официра војске Краљевине Југославије, К-1038/487.

19 Историјски архив Београда (даље: ИАБ), Фонд Безбедносно информативне агенције (даље: БИА), Ф. IV, П. 1, Кунст Војко.

20 ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 1; ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 2; ВА, ЧА, к. 121, ф. 4, д. 45.

21 ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 7.

Пошто регрутација радио-телеграфиста на терену није дала очекиване резултате прешло се на обуку кадрова унутар организације. Једна од првих незваничних школа за обуку радио-оператера ЈВуО био је Радио-технички центар ВК. У овај центар долазили би војници из различитих крајева, а после завршене обуке би се враћали матичним јединицама.²² У склопу обуке кадрова формирана је и „Радио-телеграфска школа“. Ова школа располагала је скромним наставним кадром, који је чинило свега седморо људи. До друге половине 1943. кроз ову школу прошло је 30 припадника ЈВуО.²³ Школа међутим није дала одговарајуће резултате. Млађи борци који су у њој прошли обуку за радио-телеграфисте често нису из техничких или других разлога имали могућности да у матичним јединицама шире додатно знање и вештине и обављају посао за који су обучавани. Не ретко је и постојала пракса да се на обуку шаљу људи негативно карактерисани у матичним јединицама, а они способнији задрже као „врло добри борци“.²⁴ Тешка ситуација на фронту у другој половини 1944. и повлачење у Босну довели су до прекида школовања кадрова за радио-везу. Ипак децембра 1944. дошло је до формирања школе за радио-телеграфисте ЈВуО на територији Озренског корпуса, односно у селу Бољанић код Добоја.²⁵ Делује међутим да ова иницијатива, због тешке ситуације на терену, није спроведена до краја.²⁶

Материјални ресурси и снабдевање били су од круцијалног значаја за функционисање равнорског система радио-везе. Од опреме неопходне за неометан рад на првом месту била је неопходна радио станица независна од електричног кабла, потом и слушалице, прекидачи, батерије, мотори за пуњење, агрегати, нафтни деривати и др.²⁷ За рад равнорских јединица на терену најбоље су биле савезничке радио-станице, достављане из ваздуха, које су наменски прављене за операције у герилским условима ратовања. Међутим ових станица није било довољно, а не ретко би се дешавало да приликом доставе дође до кварења истих.²⁸ Недовољна количина опреме добијена од савезника приморала је Равногорце да опрему набављају на терену. Овакав начин рада нарочито је отежавао окупатор који је на сваки могући начин покушавао да ограничи било какву могућност илегалне комуникације. Прво наредбом о убијању голубова писмоноша на територији окупиране Србије, потом и строгом контролом радња за продају радио-опреме и корисника радио апарата (Лист уредаба Војног заповедника у Србији 1941: 179; Ново време 1941: 3). У оваквим условима свака илегална набавка радио-апарата или опреме за њих представљала је велики изазов.

Београдска равнорска организација имала је велики значај за набавку радио-апарата за потребе организације. Инжењер Драгомир Томашевић, стручњак за радио-везу и службеник поште, успевао је да узимањем делова из магацина окупатора или куповином у Мађарској набави радио-опрему неопходну ЈВуО. Прва радио станица на Равној гори јуна 1941. конструисана је од стране Александра Теодоровића

22 ВА, ЧА, к. 3, ф. 1, д. 10.

23 ВА, ЧА, к. 3, ф. 2, д. 18.

24 ВА, ЧА, к. 3, ф. 1, д. 16.

25 ВА, ЧА, к. 261, ф. 37, д. 1.

26 ВА, ЧА, к. 5, ф. 4, д. 24.

27 ВА, ЧА, к. 3, ф. 2, д. 11.

28 ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 8, деп. 621; ВА, ЧА, к. 288, ф. 2, д. 14; The National Archives, Records of the State Department, Group 59. Меморандум од 1. маја 1943.

и капетана Певеца, деловима набављеним од Томашевића (Весовић 1998: 38; Кордић 1998: 30). Томашевић је заједно са Милутином Шпарталем све до хапшења израдио десетак радио апарата, познатих као радио „Геџа“. Иако значајне за рад јединица ЈВуО ове станице имале су знатно слабији пријем и због неадекватних кристала у поподневним часовима биле скоро неупотребљиве (Вучковић 2005: 229).²⁹ Поред наведених у историјским изворима као конструктора равнгорских радио-станица налазимо и Вилима Шлезингера, који је избегао Холокауст и придружио се ЈВуО, као и многе друге који су радили како на набавци опреме тако и на конструкцији апарата.³⁰

Од целокупног материјала за конструкцију и касније одржавање радио-станица највећи проблем представљале су акумулаторске батерије. Оне су биле потрошни материјал и готово у сталном дефициту. Генерал Михаиловић често је захтевао од савезника доставу анодних батерија.³¹ Команда Београда и њено људство дали су скоро највећи допринос решавању овог проблема, нарочито путем куповине батерија на територији НДХ.³² Поједини команданти попут Драгутина Кесеровића и Николе Калабића имали су своје људе у Београду који су вршили набавку материјала и радио-станица. Недостатак материјала и опреме довео је и до праксе размене и позајмљивања опреме између јединица ЈВуО. Било је међутим и команданата који нису били расположени да дају своју опрему и материјал, попут Драгослава Рачића.³³

Удаљеност од градских средина и електричне енергије условила је постојање агрегата за пуњење батерија при одељењима радио-везе јединица ЈВуО. Како би агрегати могли да раде било је неопходно гориво. Овај ресурс био је у времену окупације јако дефицитаран, не ретко набављан и преко „црне берзе“, а дешавало се да без њега остане и Радио-центар ВК ЈВуО. У појединим случајевима јединице би одређене залихе нафтних деривата закопавале у земљу.³⁴

Као што је већ напоменуто равнгорска радио-опрема била је веома различита, и кретала се од најмодернијих уређаја савезничке производње до апарата из домаће радиности, не ретко преправљених кућних радио-апарата. Ова разноликост опреме често је онемогућавала јединице са слабијим апаратима да остваре контакт са Врховном командом. Поједини апарати били су толико компликовани да обичан радио-телеграфиста није могао да их користи.³⁵

Као што је већ напоменуто везисти ЈВуО су се у раду ослањали на искуства и знања Југословенске војске из међуратног периода. Пример за то су и систем шифровања и дешифровања, као и коришћење позивних знакова и друге процедуре формиране по угледу на оне коришћене у предратној Југословенској војсци. Битно је такође напоменути да су везисти ЈВуО користили и методологију рада Министарства спољних послова Краљевине Југославије.³⁶

29 ВА, ЧА, к. 2, ф. 3, д. 35.

30 ВА, ЧА, к. 261, ф. 34, д. 1.

31 ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 8.

32 ВА, ЧА, к. 120, ф. 6, д. 35.

33 Овај официр ЈВуО критикован је 1944. да код себе има 50 батерија које држи за себе *док му не иђопагну*. ВА, ЧА, к. 4, ф. 3, д. 30.

34 ВА, ЧА, к. 5, ф. 3, д. 40.

35 ВА, ЧА, к. 3, ф. 1, д. 16.

36 ВА, ЧА, к. 248, ф. 1, д. 23.

Пре него што би се успоставила веза између две станице емитовали би се позивни знакови у унапред договорено време. Емитовање позивних знакова по договореној процедури био је знак да веза није компромитована. Позивни знаци равнорских радио-станица састојали су се од два или три латинична слова. Универзални знак емитован од стране радио-станица служио је за заказивање времена оглашавања одређених радио-станица њиховим позивним знаковима. Дужност радио-оператера била је да емитују ORX и тачно време када ће се огласити позивним знаком. Време јављања је емитовано у облику четвороцифреног броја који се добијао сабирањем броја 222 са тачним временом јављања. Ако је у току успоставе везе радио-техничар сумњао у аутентичност везе, могао је да захтева легитимацију. Легитимација се састојала од три латинична слова QPO и двоцифреног броја који се добијао збиром броја 59 и броја дана у месецу када се вршила комуникација.³⁷

Равнорски покрет је попут многих других војски за време Другог светског рата користила супституциони систем за шифровање својих депеша. Најважнији елемент овог метода шифровања био је такозвани „кључ“. Реч је о одређеном броју речи које су представљале основу за шифровање и дешифровање. Дужност шифранта била је да у табелу упишу кључ великим словима ћирилице, по принципу један квадратић – једно слово, без размака између речи. Испод сваког слова уписаног у коцку уписиван је по један број. Бројеви су додељивани по азбучном реду. У случају да кључ има два иста слова, другом слову је додељиван следећи број. Кључеви су били унапред договорени и сваки је био заведен под одређеним редним бројем.

Испод овако исписаног кључа исписиван је текст поруке који је требало шифровати. Исписивање је вршено латиницом, великим словима, без размака између речи, по принципу један квадратић – једно слово. У случају када шифрант дође до краја реда и нема простора за целокупну реч, био је дужан да је пренесе у други ред. Латинички дијграфи попут Lj, Nj и Dž нису се смели писати као дијграфи, већ су се морали обележити једним знаком. Сва слова када су уношена руком морала су да буду написана у штампаном формату. У случају када је слово У уношено руком, писано је као римско V са цртицом изнад њега, тачка је обележавана са X.³⁸

Табела 1. Пример процедуре шифровања

М	У	С	А	К	Е	С	Е	Ц	И	Ј	А
8	11	9	1	7	3	10	4	12	5	6	2
Р	Р	И	Л	И	К	Е	В	С	В	В	О
Т	И	С	И	С	В	С	Е	З	Н	А	Т
Н	О	Р	О	Р	Р	А	В	И	Л	Е	Х
Н	А	Р	С	Е	Н	А	С	У	Р	Р	Е
С	Т	А	Л	А	Х	И	З	В	Е	С	Т
А	Ј	С	Л	Е	Д	И	Х	К	А	М	Р

37 ВА, ЧА, к. 7, ф. 1, д. 28.

38 ВА, ЧА, к. 6, ф. 5, д. 48.

Табела 2. Пример шифроване депеше

L I O S L L O T X H E T P K V R N X O V E A B C E H V S Z X V N L P E A B A E R S
 M I S P E A E P T B A E P T N H S A I C P P A S E S A A I I
M H K O T R I D A T J S Z I V V K +

Комплексни и тешки услови рада припадника ЈВуО, удаљеност њихових виших инстанци и сам герилски начин ратовања, довели су до појаве недисциплине и кршења одређених правила службе. Ова појава била је присутна и међу официрима и војницима у склопу система радио-везе ЈВуО. Дисциплински прекршаји варирали су од недоличног понашања до непослушности према надређенима. За поједине војнике недолично понашање и кршење дисциплине били су готово заштитни знак. Ипак због недостатка стручних кадрова такве особе често нису искључиване из рада.³⁹

Доста проблема у раду радио-телеграфиста било је нарочито у почетном периоду. Потешкоће су постојале посебно у погледу процедура слања депеша на које су се оператери морали привићи. Долазило је не ретко и до неправилног коришћења кључа шифре, што је ове неправилно шифроване депеше чинило практично неупотребљивим за примаоца. Извесни радио оператери у појединим случајевима нису уопште ни користили шифре, већ су слали отворене текстове и тиме компромитовали везу.⁴⁰ Врховна команда критиковала је команданте који су слали превише дуге телеграфске поруке, не схватајући да тиме оптерећују радио-везу. Радио-телеграфисти Баје Станишића тражили су да се депеше и шифре пишу ћирилицом, што је било Врховна команда сматрала немогућим из техничких разлога.⁴¹ Појава доколице и досаде узроковане удаљеношћу од цивилизације и било каквог другог вида забаве довела је до злоупотребе радио-апарата у те сврхе. Одређени појединци слушали су вести путем радио-пријемника јединица, а потом се упуштали у вишесатне расправе о истима. Јоже Певец указао је јануара 1945. на овакве штетне појаве, а више инстанце биле су приморане да забране приступ уређајима радио-везе лицама без изричитих одобрења.⁴²

Искуства из Првог светског рата утицала су пресудно на немачку војску да уочи Другог светског рата формира посебне јединице чији је задатак био праћење и прислушкивање непријатељског радио-саобраћаја, његово дешифровање, откривање позиција непријатељских радио-станица на терену и лажно емитовање у циљу обмане непријатеља. Радио-мрежом ЈВуО у Србији бавило се одељење „Iс“ подређено Војном заповеднику за Србију. Као најважнија личност овог немачког

39 Такав је био случај техничара Милана Николића, „склоног пићу“ и свађању. Током априла 1944. Николић је уместо у Пожегу, где је био послат од стране команданта по задатку, хтео да побегне у Београд, како би се пријавио за рад у Немачкој. Пошто је подвргнут лекарског прегледу и оцењен као неурачуњив, Николић је ипак у недостатку квалитетнијег техничара задржан у јединици. ВА, ЧА, к. 4, ф. 24, д. 2.

40 ВА, ЧА, к. 288, ф. 2, д. 14; ВА, ЧА, к. 299, ф. 2, д. 32.

41 ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 15; ВА, ЧА, к. 288, ф. 1, д. 16.

42 ВА, ЧА, к. 6, ф. 1, д. 14.

обавештајног органа истицао се мајор Фриц Милер. Милер је као официр за везу имао мрежу агената и константан контакт са Абвером. Поред тога он је и самостално саслушавао лица ухапшена на основу прислушкивања радио-везе ЈВуО (*Немачка обавештајна служба*, IV 1959: 206, 494).

По сазнању да се у Србији ствара систем радио-везе ЈВуО за интерну комуникацију као и за контакте са Савезницима и владом у емиграцији Немци су из Солуна преместили један обавештајно-извиђачки вод. Вод „Волни“, који је име добио по поручнику Волнију који је био његов заповедник, имао је задатак да открива, прислушкује и дешифрује радио-телеграфску комуникацију ЈВуО. Поред Равногорске радио везе ова јединица имала је задатак и да прати радио-везу савезничких мисија у окупираној Србији (*Немачка обавештајна служба*, IV 1959: 199). Како се обим посла ове јединице са временом повећавао, прислушкивање савезничких мисија преузела је ваздухопловна чета за контролисање саобраћаја (*Немачка обавештајна служба*, IV 1959: 197-216, 597-599). Циљ рада ових немачких обавештајних органа било је прикупљање и дешифровање равногорских, савезничких и депеша југословенске владе, као и добијање информација значајних за ратне операције и вођење рата у целини. Немачке прислушне службе детектовале су радио-везу ЈВуО августа 1942. године. Током наредне године јединица „Волни“ успела је да региструје 17.067 депеша ЈВуО и дешифрује 731 (Авакумовић 2004: 132, 131).⁴³

Штаб генерала Михаиловића више пута је упозораван, како од Савезника тако и од својих подређених команданата, да је равногорска радио веза компромитована од стране Немаца. Маја 1942. из Београда су стизала упозорења овим поводом: „Немци се хвале да о Вашем раду (*Михаиловићевом*, П. А.), нарочито у погледу дотура оружја, добијају обавештења из Ваше ближе околине“.⁴⁴ Нејасно је због чега је Врховна команда ЈВуО махом ова упозорења занемаривала. Генерал Михаиловић имао је велико поверење у систем шифровања, па је новембра 1942. сматрао да „Немци мора да роде мечку здрвене уши док би све наше шифре похватали“.⁴⁵ Хапшења људи који су радили на радио-вези или имали истој приступ доводила су не ретко до промена у процедури слања и прослеђивања депеша.⁴⁶

Једна од најуспешнијих операције немачких обавештајних служби против система радио-везе ЈВуО било је откривање и хапшење оперативаца окупљених око самосталног пункта „506“. Истрага која је била увод у разбијање ове равногорске мреже почела је хапшењем Милана Грубића, курира Команде за Срем, у јулу 1942. године. Испитивањем Грубића Немци су дошли до значајних података о равногорском систему везе и личностима укљученим у њега, међутим ради проширивања истраге одлучили су да у том моменту још увек не почну са хапшењима (*Немачка обавештајна служба*, VIII 1956: 592-593).⁴⁷

43 ИАБ, БИА, Ф. IV, П. 1, Кунст Војко.

44 ВА, ЧА, к. 288, ф. 1, д. 2.

45 ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, д. 13.

46 ВА, ЧА, к. 289, ф. 1, д. 3.

47 ИАБ, БДС, Г-312, досије Грубић Милан.

Окидач за хапшење чланова групе „506“ била је депеша британске војне мисије у којој се радио-станици „506“ одавало посебно признање за допринос савезничким ратним напорима. Како би тачно лоцирали положај равногорске радио-станице Немци су у потрагу укључили и мобилни гониометар. Радио-станица је лоцирана у Булевару Краља Александра, међутим није била позната тачна локација јер су радио-оператери заваравали траг укључивањем станица у различити доба дана. Међутим децембра 1942. након једног вечерњег емитовања, на локацији Булевар Краља Александра 94, пронађен је и ухапшен радио-телеграфиста Бранимир Хрга, који је у том моменту код себе имао извесне радио-граме. У току саслушања Бранимир Хрга је Немцима дао информације о другим члановима раногорске мреже, на првом месту о Драгомиру Томашевићу, капетану Момчилу Мирковићу, Тихомиру Јакшићу, Жарку Годоровићу и Константину Хаџи Илићу.

Приликом саслушавања инжењера Томашевића током децембра 1942. Немци су успели да уђу у траг индустријалцу Луки Шпарталу, који је такође у Београду деловао у склопу равногорске организације. Прикуљени подаци и материјали били су довољни да у првој половини децембра 1942. Немци ухапше Шпарталу у његовој фабрици у улици Милоша Великог.⁴⁸ Приликом хапшења и претреса откривене су депеше, поруке као и мини радио-пријемник. Током децембра ухапшен је и радио-телеграфиста Тихомир Јакшић. Приликом ислеђивања Јакшић је открио још детаља о раду инжењера Томашевића, Бранимира Хрге, Жарка Годоровића и Константина Хаџи-Илића. Шпартал, Томашевић и Јакшић осуђени су на смртну казну. Јакшић је стрељан 19. априла 1943. године.⁴⁹ Судбина Бранимира Хрге била је другачије. Према истраживањима Одића и Комарице Хрга је био смештен у Ратничком дому, где је за Немце поправљао радио апарате и учествовао у прислушкивању тајних радио станица (Odić-Komarica 1977: 163–164).

Осим окупационих снага крајем рата опасност од праћења и компромитације радио-везе ЈВуО дошла је и од НОВЈ. По пребацивању дела снага ЈВуО у Босну почетком 1945. у околини Чачка ОЗН-а инсталира радио-станицу „Флеш“ која је подржавала рад радио-оператера Другог равногорског корпуса. Путем ове радио-станице генералу Михаиловићу су пласиране тенденциозне информације о стању у Србији, што је могуће утицало и на одлуку команданта ЈВуО да нареди повратак трупа у Србију (Димитријевић-Девећ 2021: 417).

Осим прислушкивања од стране непријатеља постојала је и готово константна опасност да ће станице пасти у руке непријатељским јединицама приликом војних операција на терену. Осим заплене драгоцених радио-апарата у таквим ситуацијама могло је доћи и до заробљавања шифарника и других протокола, чиме је могао бити угрожен комплетан систем шифри и комуникација ЈВуО. Не ретко се дешавало да целе радио-станице са комплетном архивом падну у руке непријатеља, ипак многи равногорски команданти нису оклевали да у одсудним моментима униште комплетне станице и пратећи материјал како не би пали у руке непријатеља.

48 ВА, ЧА, к. 299, ф. 1, л. 17.

49 ИАБ, БДС, Ј-619, досије Јакшић Тихомир.



Слика 1. Радио-телеграфиста ЈВуО у акцији 1945. године.

* * *

Од прве до последње године окупације процес успостављања и одржавања радио-везе ЈВуО пратили су бројни проблеми. Прва препрека били су неадекватни материјални ресурси. Како би обезбедили довољан број апарата равногорци су били принуђени да се у већини ослоне на знање и искуство својих људи. Показало се да овакав техничка решења у доброј мери отежавају и ограничавају рад. Поред недостатка радио апарата ни систем шифрирања није био адекватан, о чему сведочи чињеница је релативно лако пробијен од стране окупатора. У истој равни представљао је и проблем недостатка адекватних кадрова, услед чињенице да ни предратна војска није имала већи број радио-телеграфиста и да је велики број „људи у униформи“ завршио у заробљеништву. Недисциплина и несавестан рад била је генерална бољка ЈВуО, која се у доброј мери осетила и приликом функционисања радио-везе. Упркос наведеним проблемима и препрекама Равногорски покрет отпора успео је да током Другог светског рата успостави и одржава радио-везу. На овај начин обезбеђен је најбржи проток наредби, обавештајних извештаја и других битних информација између хијерархијски виших и нижих инстанци.

ИЗВОРИ

Војни архив, Фонд Четничка архива.
Историјски архив Београда, Фонд Безбедносно информативне агенције.
The National Archives, Records of the State Department.

ШТАМПА

Лист уредаба Војног заповедника у Србији 1941. Лист уредаба Војног заповедника у Србији. 21. октобар. Београд.
Ново време 1941. Ново време. 6. јун. Београд.

ЛИТЕРАТУРА

- Авакумовић 2004: Иван Авакумовић. *Михаиловић према немачким докуменћима*. Београд: Институт за савремену историју.
- Вучковић 2005: Звонимир Вучковић, *Сећања из рата*. Београд: Погледи.
- Весовић 1998: *Рат и мир ђенерала: изабрани ратни списи*. пр. Милан Весовић и други. Београд: Српска реч, 2.
- Димитријевић, Николић 2004: Бојан Димитријевић, Коста Николић. *Ђенерал Михаиловић. Биографича*. Београд: Институт за савремену историју.
- Димитријевић 2021: Бојан Димитријевић. *Србија 1941*. Београд: Catena Mundi, Институт за савремену историју.
- Димитријевић, Девић 2021: Бојан Димитријевић, Немања Девић. *Босанска јолија. Слом снаја ЈВуО у Босни 1945*. године. Београд: Свет књиге, Институт за савремену историју.
- Кордић 1998: Никола Кордић. *Кроз рат са Дражом*. Београд: Крагуј.
- Марјановић 1979: Јован Марјановић. *Дража Михаиловић између Брићанаца и Немаца*. Београд – Загреб: Нолит.
- Милошевић 2005: Павле Милошевић. *Југословенска војска у ошачбини 1941–1945*. Београд: Српска либерална странка.
- Плећаш 2004: Неђелко Плећаш. *Ратне године*. Београд: Институт за савремену историју.
- Тимофејев 2011: Алексеј Тимофејев. *Руси и Дрући свейски рат у Југославији: ућицај СССР-а и руских емираната на доћајаје у Југославији 1941–1945*. Београд: Институт за новћју историју Србије.
- Ђетковић 1976: Mirko Ђетковић. *Veze u Narodnooslobodilačkoj borbi*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Nemačka obaveštajna služba*, IV 1959. Beograd: Državni sekretarijat za unutrašnje poslove.
- Nemačka obaveštajna služba*, VIII 1956. Beograd: Državni sekretarijat za unutrašnje poslove.
- Odić-Komarica 1977: Slavko Odić-Slavko Komarica. *Noć i magla: Gestapo u Jugoslaviji*. Zagreb: СIP.
- Popović 1988: Nikola B. Popović. *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Terzić 2004: Milan V. Terzić. *Jugoslavija u viđenjima kraljevske vlade i namesništva 1941–1945: propaganda i stvarnost*. Doktorski rad. Beograd: Filozofski fakultet.
- Churchhouse 2004: Robert Churchhouse. *Codes and Chiphers: Julius Caesar, the Enigma and the internet*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Foot 2016: M. R. D Foot. *Resistance: European Resistance to the Nazis, 1940–1945*. London: Biteback Publishing.
- Velojić 2021: Dr Dalibor Velojić, „Inženјerske јединice u vojsci Kralјevine SHS/Jugoslavije 1918-1941“, *Istorija 20. veka*, God. XXXIX, 2/2021, 279-294.

Rade D. RISTANOVIĆ

Miloš G. ČORBIĆ

YUGOSLAV ARMY IN THE HOMELAND
RADIO COMMUNICATION SYSTEM

SUMMARY

After a short war in April 1941 Kingdom of Yugoslavia was occupied by Axis forces. Soon after, in May 1941 small group of free Yugoslav army soldiers and officers under the leadership of Colonel Dragoljub Mihailović formed a resistance movement on mountain Suvobor, Ravna Gora plateau, in western Serbia. One of the main problems and tasks of the army, especially the resistance group, was establishing a system of internal and external communication. Yugoslav Army in the Homeland came up with the solutions for the organization of its communication system via communication systems of the pre-war Yugoslav army and the Ministry of foreign affairs. By the end of World War One and the creation of Yugoslavia, the country's military created a system of internal communication which development depended on the economic situation in the country and its diplomatic relations with the great forces. The main difficulties for the Yugoslav Army in the Homeland radio-communication system were lack of equipment and materials for radio communication devices and a small number of people on occupied territory capable of using radio devices. Considering that this organization worked during the Axis occupation, counterintelligence operations of enemy armies, primarily German intelligence, made conducting successful operations even more complex for members of the Ravna Gora movement.

Key words: resistance, occupation, communication, intelligence, Ravna Gora movement, Yugoslav Army in the Homeland, Yugoslavia, World War 2.

